

19- Mavzu: Aholining yosh-jins piramidasini ishlash

Reja:

- 1. Yosh-jins piramidasi tuzish haqida tushuncha**
- 2. Yosh-jins piramidasida aholi tarkibini o'rganish**
- 3. O'zbekiston aholisi yosh tarkibi bo'yicha guruhlanishi**

Demografiyada aholining yosh-jins piramidalaridan foydalanishning eng muhim jihatlaridan biri-bu aholining takror barpo bo'lishi va yosh tarkibining o'zaro aloqadorlikdagi tahlilidir.

Aholining yosh va jinsiga ko'ra tarkibini birgalikda va yaqqol namoyon etish uchun yosh-jins piramidasi tuziladi.

Yosh-jins piramidasi ikki tomonlama chiziqli diagrammani o'zida aks ettirib, undagi aholi yosh va jins bo'yicha birgalikda taqsimlangan, bunda grafikning bir tomonida (o'ngdan) ayol jinsli aholi, ikkinchi tomonda esa (chap tomonda) erkak jinsli aholi aks ettiriladi. Diagrammaning vertikal o'qi yosh shkalasini o'zida namoyon etib, u bir yoki besh yillik intervallarga bo'linib, 0 yildan boshlanadi va yuqori yosh yoki ochiq yosh intervali bilan tugallanadi.

Gorizontal chiziqlar o'zida berilgan yosh va jinsdagi aholining umumiy sonini; aholining umumiy sonidagi berilgan yosh va jinsdagi aholining ulushini; berilgan yosh va jinsdagi aholi sonidagi faqat ushbu jinsning ulushini aks ettiradi. Bunda gorizontal chiziqlar maydoni (yoki teng miqdorda taqsimlangan yosh intervallarining uzunligini) aytib o'tilgan ko'rsatkichlarga teng bo'ladi.

Piramidalar aholining turli qismlarini qiyoslash va uning yosh- jins tarkibi xususidagi qiyosiy ma'lumotlarni olish maqsadida guruhlarining yosh-jins miqdori yoki ushbu sonlarning jami aholidagi ulushidan foydalanilgan holda tuziladi.

Yosh-jins piramidasi aholining muayyan vaqtdagi holatini aks ettiradi. Shuning uchun piramidadagi chiziqlarning nisbiy uzunligi bo'yicha tug'ilish va o'lim jarayonlarining aholining yosh tarkibiga ta'siri, aholi takror barpo bo'lishining istiqboldagi tendentsiyalari haqida tasavvurga ega bo'lish mumkin. Masalan, muayyan bir yilda tug'ilganlar soni qo'shni yillarnikidan ko'p bo'lsa

piramida bo'rtiq, agar tug'ilganlar soni qo'shni yillarnikidan kam bo'lsa botiq shaklida namoyon bo'ladi. Ushbu deformatsiya yetuk va keksa yoshdagilar orasidan o'tayotib, deyarli butun yuz yillik davr davomida, toki ushbu tug'ilganlar jamlanmasining o'lib yo'q bo'lmaganigacha qadar saqlanib qoladi.

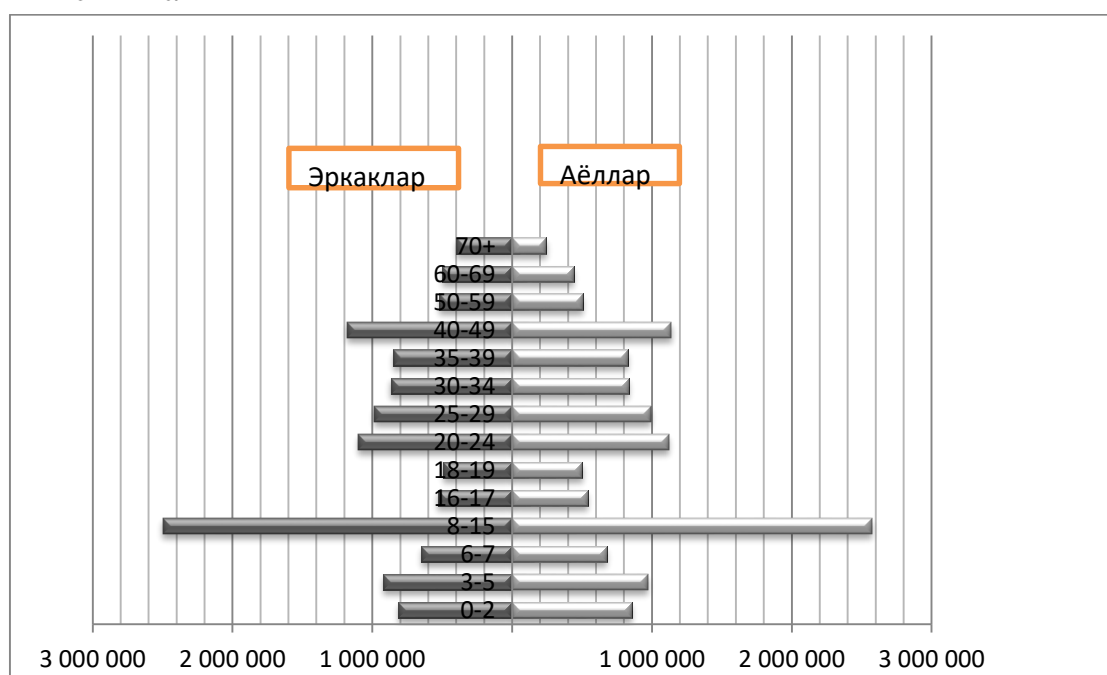
Aholining yosh va jinsiga ko'ra tarkibini birgalikda va yaqqol namoyon etish uchun yosh-jins piramidasi tuziladi.

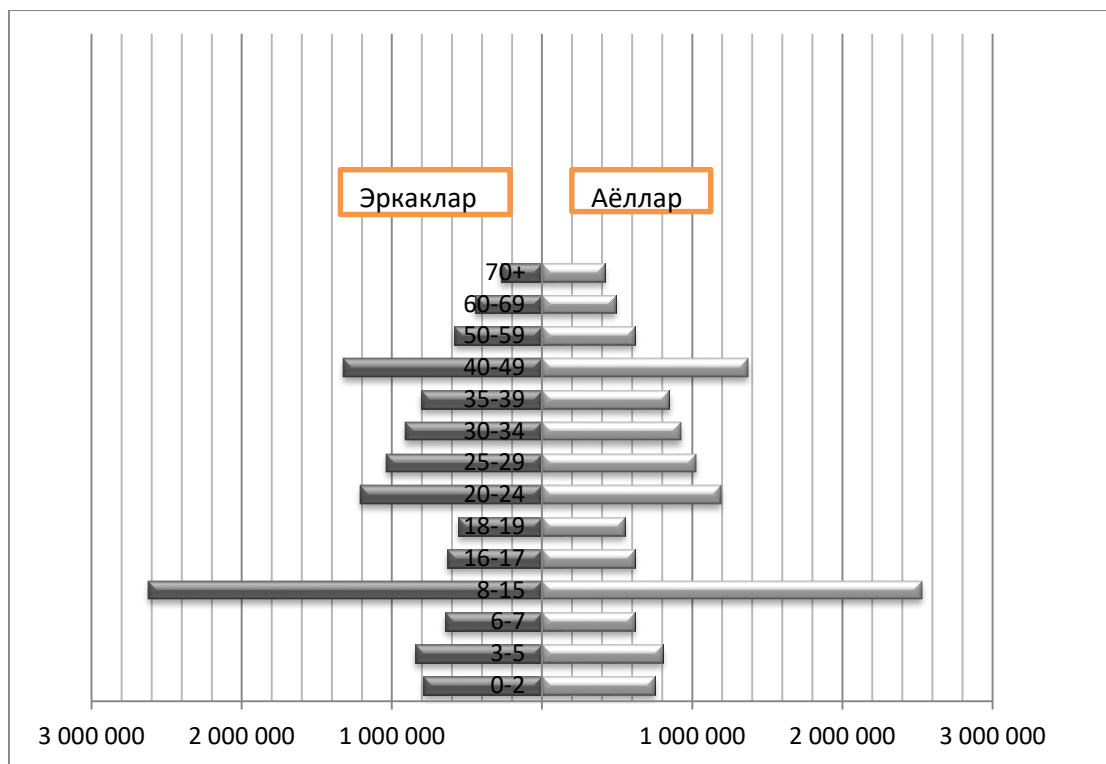
Yosh-jins piramidasi ikki tomonlama chiziqli diagrammani o'zida aks ettirib, undagi aholi yosh va jins bo'yicha birgalikda taqsimlanadi, bunda grafikning bir tomonida (o'ngda) ayol jinsli aholi, ikkinchi tomonda esa (chap tomonda) erkak jinsli aholi aks ettiriladi. Diagrammaning vertikal o'qi yosh shkalasini o'zida namoyon etib, u bir yoki besh yillik intervallarga bo'linib, 0 yildan boshlanadi va yuqori yosh yoki ochiq yosh intervali bilan tugallanadi.

Gorizontal chiziqlar o'zida berilgan yosh va jinsdagi aholining umumiy sonini; aholining umumiy sonidagi berilgan yosh va jinsdagi aholining ulushini; berilgan yosh va jinsdagi aholi sonidagi faqat ushbu jinsning ulushini aks ettiradi. Bunda gorizontal chiziqlar maydoni (yoki teng miqdorda taqsimlangan yosh intervallarining uzunligini) aytib o'tilgan ko'rsatkichlarga teng bo'ladi.

1-chizmadan ko'rinib turganidek, 2000 yili O'zbekiston Respublikasi aholisining yosh-jins piramidasi notekis shaklga ega bo'lgan. Ya'ni, mazkur yili aholining yosh-jinsiy tarkibida 0-15 yosh guruhidagi erkak va ayollarning soni yuqoriroq bo'lgan.

O'zbekiston aholisining yosh-jins tarkibi piramidasi (2000-2003 yillar)
1-2-chizma

Yuqoridagi piramidadan ko'rinib turibdiki, 2003 yili respublikada aholining yosh-jins tarkibida 0-2 yosh guruhidagi erkak va ayollar soni kamaygan, aksincha ayollarga nisbatan erkaklar salmog'i biroz ortgan. 8-15 va 20-24 yosh guruhidagilar soni ortgan. 40-49 yoshlilar salmog'i esa sezilarli darajada ortgan. Demak, aholining oila qurish va farzand ko'rish holatlaridagi o'zgarishlar keskinlashib borayotganini yaqqol ko'rish mumkin. SHuning uchun demografiyada yosh-jins piramidalaridan foydalanishning eng muhim jihatlaridan biri — bu aholining takror barpo bo'lishi va yosh tarkibining o'zaro aloqadorlikdagi tahlilidir.

Yuqoridagi piramidalarni tuzish va tahlili O'zbekiston aholisi yosh-jins tarkibi ilovadagi (jadval №10) ma'lumotlari asosida bajarilgan.

Bozor munosabatlariga o'tish sharoitida yillar davomida shakllangan qadriyatlar, urf-odatlarda o'ziga xos o'zgarishlar ro'y berayotganligi, xalqning munosib turmush sharoitini yaratishga inilishi, omma o'rtasida homiladorlikdan saqlovchi tibbiy vositalarning keng tarqalishi, ayollarning ijtimoiy ishlab chiqarishda bandligining ortishi, har bir oila o'z iqtisodiy im- koniyatlaridan kclib chiqqan holda farzandlar tug'ilishini nazorat etishi kabi ijtimoiy- iqtisodiy va demografik omillar respublikada tug'ilish ko'rsatkichlarining pasayishiga olib kedi. Natijada aholining yosh tarkibida mehnatga layoqatli yoshgacha bo'lgan aholi soni kamaydi.

Demografiyada yosh-jins piramidalaridan foydalanishning eng muhim jihatlaridan biri — bu aholining takror barpo bo'lishi va yosh tarkibining o'zaro aloqadorlikdagi tahlilidir.

Aholini demografik o'rganishda uning tarkibi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Aholi tarkibi ko'p jihatdan aholining takror barpo bo'lish ko'rsatkichlarida, bolalar, mehnat qilish yoshidagi va nafaqa yoshidagi aholi sonini xisobga olishda, ularga zaruriy ijtimoiy mahsulotlar ishlab chiqarishni rejalashtirishda, istiqboldagi holatini belgilashda dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Aholi soni va tabiiy o'sish sur'atining o'zgarib borishi birinchi navbatda aholining demografik holatiga bog'liq. Demografik holat esa aholining yosh va jinsiy tarkibi, nikohga kirishi va nikohning bekor qilinishi, tug'ilish, o'lim va migratsiya kabi jarayonlarda o'z ifodasini topadi.

Aholi tarkibini o'rganishda yosh-jinsiy tuzilishini o'rganish ilmiy va amaliy ahamiyatga egadir. Aholining yosh va jinsiy tarkibi hududlarning demografik xolati, ya'ni nikohlanuvchilar soni, tug'ilish, o'lim kabi demografik jarayonlar va migratsiya ta'sirida doimiy o'zgarishda bo'ladi.

Aholining yosh-jinsiy tarkibi tug'ilish va o'lim jarayonlarining natijasi va kelgusida aholining takror barpo bo'lishining asosiy manbaidir. Aholining yosh tarkibi aholining nikohga kirishi, ajralish, tug'ilish va o'lim kabi jarayonlar hamda migratsiyada shakllanadi va rivojlanadi. Aholining jinsiy tarkibi nikohlanish va aholi ko'payishida muhim demografik omil bo'lib xizmat qiladi.

Tug'ilish, o'lim va tabiiy o'sish darajasi aholining yosh tarkibi bilan bevosita bog'liqdir. Tug'ilish va o'limning natijasida aholining yangilanishi aholining takror barpo bo'lishi deyiladi. Aholining tug'ilishi va o'limi natijasida aholining soni va tarkibi doimo o'zgarib turadi.

XX asrning boshlarida shved demografi G.Zundberg aholining yosh tarkibi buyicha 3 ta asosiy guruhga ajratadi:

1. Progressiv aholi yosh tarkibi-aholi yosh tarkibining bunday turida aholini tabiiy ko'payishi yuqoriligi asosida aholi umumiy sonida bolalar (0-14 yosh) salmog'i yuqori bo'ladi.

2. Statsionar aholi tarkibi-aholi tarkibida bolalar va kariyalar salmog'i deyarli teng bo'lib aholi soni o'zgarmay turadi.

3. Regressiv aholi tarkibi-aholi tarkibida kariyalar salmog'i yukori bo'lib, aholi takror barpo bo'lishi qisqargan turda saqlanib qoladi.

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi respublika aholisini yosh guruhlarga ajratishda aholining yoshi, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa belgilariga ko'ra guruhlasihtiradi. Bunda 0-2 yoshgacha go'daklik, yoki bog'cha yoshigacha bo'lgan davr, 3-5 yoshgacha bog'cha davri, 6-7 yosh maktabgacha davr, 8-15 yosh maktab davri, 16 yoshdan yuqori mehnatga layoqatli yosh va hk. Shuningdek, mehnatga layoqatligi bo'yicha uch guruhga bo'linadi, ya'ni

- mehnatga layoqatli yoshgacha bo'lgan aholi (0-15 yosh);
- mehnat qilish yoshidagi aholi (16-54 yosh ayollar va 16-59 yosh erkaklar);
- mehnatga layoqatli yoshdan o'tgan aholi (55 va undan yuqori yoshdagi ayollar hamda 60 va undan yuqori yoshdagi erkalar).

E.Nabiev va A.Qayumovlar aholi yoshini quyidagi davrlarga bo'lib o'rganishni tavsiya etishadi. Unga ko'ra 0-14 yosh bolalar, 15-24 yosh o'smir yoshlar, 25-60 yosh mexnat qilish yoshidagi aholi, 60-70 yosh nafaqa yoshidagilar va 70 yoshdan kattalar tarzida guruhlarga ajratiladi¹.

Aholining yosh tarkibini tuzishda bir, besh va ayrim hollarda o'n yillik yosh guruhlariga ham ajratiladi. Halqaro demostatistika amaliyotida besh yillik yosh guruhiga ajratish qo'llaniladi.

O'zbekiston aholisi tabiiy o'sish dinamikasi hamisha aholi yosh tarkibi o'zgarishida muhim omil hisoblanadi. XX asrning ikkinchi yarmiga qadar O'zbekistonda bolalar o'limi yuqori bo'lgan va tug'ilgan bolalarning 50-60 foizi bolalik va o'smirlik davrida vafot etgan. Aholi tarkibida bolalar salmog'ining ortib borishi birinchi navbatda 1940-1970 yillarda bolalar o'limining keskin kamayishi bilan bog'liqdir. 1940 yilda 1 yoshgacha bo'lgan bolalar o'limi har mingta tug'ilgan chaqaloqqa nisbatan 106,1 tani tashkil etgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 1970 yilda 31 tani, 1991 yilda 35 tani va 2016 yilda 10,7 tani tashkil etdi.

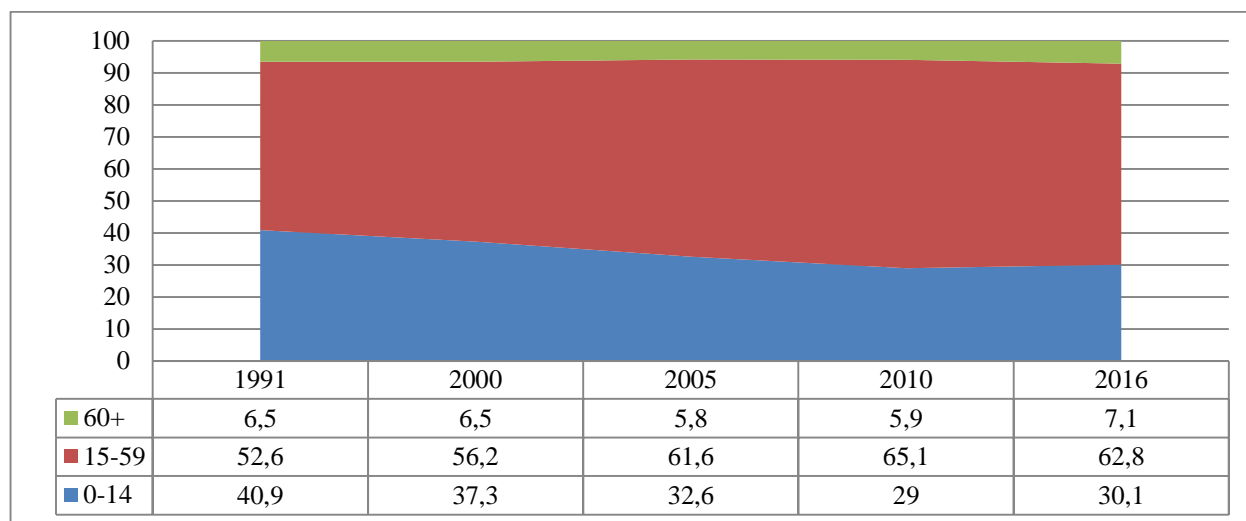
¹ Nabiev Э. Қаюмов А. Ўзбекистоннинг иқтисодий салоҳияти. –Т., “Академия”, 2000. Б42

1990-2016 yillarda aholining yosh tarkibida 0-14 yoshdagi bolalar salmog'i 40,9 dan 30,1 foizga kamayib, 15-59 yoshdagilar 52,6 dan 62,8 foizga ortgan, 60 yosh va undan kattalar esa 6,5 dan 7,1 foizga ko'paygan. Aholi sonining eng ko'pi 20-24 yosh guruhiga to'g'ri keladi, undan keyingi guruhlarda demografik salohiyat kamayib boradi. Mazkur yosh guruhi asosan nikohga kirish yoshi hisoblanadi. Keyingi yosh guruhidagi (15-19 yosh) aholi sonining kamayib borishi bilan uning sonining o'sishi yana sustlashadi. Ayni vaqtda 0-4 yosh guruhida tug'ilganlar sonining ko'pligi ularning nikohga kirish yoshiga etganda, aholining o'sish sur'ati yana biroz tezlashadi va bu jarayon kelajakda to'liqsimon tarzda bir necha marta takrorlanib, aholi piramidasi progressiv holatdan regressiv shaklga o'tadi (II.2.1-jadvalga qarang).

Bugungi kunda aholi yosh tarkibida 0-14 yoshdagi bolalar salmog'ining kamayishi 2000-2005 yillarda tug'ilish darajasi pasaygan davrga to'g'ri kelganligi bilan izohlanadi. Natijada, 0-14 yoshdagi aholi salmog'ining kamayishi hisobiga 15-59 yoshdagi aholi salmog'i ortishi kuzatiladi. Mamlakatda aholining o'rtacha umr ko'rish davrining ortib borishi e'tiborga olinsa, kelgusida 60 va undan katta yoshdagi aholi salmog'i ham ortib borishini kuzatish mumkin.

1-jadval

O'zbekiston aholisi yosh tarkibi bo'yicha guruhlanishi

Jadval O'zbekiston Respublikasi statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzildi.

Hozirgi davrga kelib qator iqtisodiy rivojlangan davlatlarda tug'ilishning qisqarib borishi natijasida qariyalar salmog'i 15-30 foizini tashkil etib, bolalar salmog'i esa qisqargan. Tug'ilish darajasi yuqori bo'lgan rivojlanayotgan davlatlarda esa aksincha, aholi umumiy sonida bolalar salmog'i yuqori 40-50 foizni tashkil etib qariyalar salmog'i esa past 4-7 foizni tashkil etadi. Bunday hollarda aholi takror barpo bo'lishining kengaygan turdagi ko'rsatkichlari

kuzatiladi. Frantsuz tadqiqotchisi J.Bojyo-Garne tomonidan quyidagi demografik qarish shkalasi taklif etilgan (II.2.2-jadval).

II.2.2-jadval

J.Bojyo-Garne tomonidan taklif etilgan demografik qarish shkalasi

Bosqichlar	60 yosh va undan yuqori yoshdagilar salmog'i(foiz xisobida, jami aholiga nisbatan)	Keksalik bosqichlari
Birinchi	8 dan past	Demografik yosh
Ikkinchi	8-10	Demografik qarishning dastlabki pog'onasi
Uchinchi	10-12	Demografik qarilik pog'onasi
To'rtinchi	12 va yuqori	Demografik qarilik
	12-14	Demografik qarilikning dastlabki darajasi
	14-16	O'rtacha darajasi
	16-18	Yuqori darajasi
	18 va yuqori	Juda yuqori darajasi

Mazkur mezon bo'yicha O'zbekiston demografik yosh davlatlar qatoridan joy olgan. Lekin, kelgusida O'zbekistonda aholining keksayish jarayoni davom etishi kutilmoqda.

Aholining jinsiy tarkibini o'rganish ilmiy va amaliy ahamiyatga egadir. Mamlakat aholisining yosh va jinsiy tarkibini aniq bilish demografik holatni hisoblab chiqishga va kelajakda qancha aholi bo'lishligini bilishga yordam beradi.

O'zbekiston aholisining jinsiy tarkibidagi o'zgarishlar har bir davrning ijtimoiy holatidan kelib chiqqan holda yuzaga kelgan. 1991 yilda aholining jinsiy tarkibida erkaklar 49,4 foiz va ayollar 50,6 foiz ga teng bo'ldi. 2016 yilda esa erkaklar 50,2 foiz va ayollar 49,8 foizni tashkil etdi. Aytish joizki, mustaqillik yillarida aholi jinsiy tarkibida deyarli farq kuzatilmadi. Shu bilan bir qatorda yosh guruhlari bo'yicha jinsiy tarkibda bir muncha o'zgarishlarni kuzatish mumkin.

Umuman olganda, O'zbekistonda 1000 ta erkak kishiga 992 ta ayol kishi to'g'ri kelmoqda². 1991 yilda erkaklar sonining ayollar sonidan ko'pligi 20-24

²www.gender.stat.uz

yoshgacha kuzatilgan bo'lsa, 2000 yilda 25-29 yosh guruhi, 2007 yildan 35-39 yosh guruhigacha erkaklar soni ustun bo'lgan. 2016 yilda ham jinslar nisbatidagi ushbu farq 35-39 yoshgacha davom etadi. Keyingi yosh guruhlari ayollar soni erkaklar sonidan ortib boradi. Ko'rinib turibdiki, erkaklar sonining ayollardan ko'p bo'lishi 20-24 yoshdan 34-39 yoshgacha ortib bordi. Bu esa bolalik va o'smirlik davrida o'g'il bolalar o'limining kamayishi bilan izohlanadi. Nikohga kirish yoshidagi jinslar o'rtasidagi farqlar aholining nikohlanish jarayoniga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasida Toshkent shahri va Toshkent viloyati, Xorazm va Buxoro viloyatlarida ayollar soni erkaklardan ko'pchilikni tashkil etsa, boshqa viloyatlarda erkaklar soni ayollardan ko'pligi bilan ajralib turadi.

1 diagramma

Andijon viloyati aholisi yosh-jins piramidasi (2000 yil)

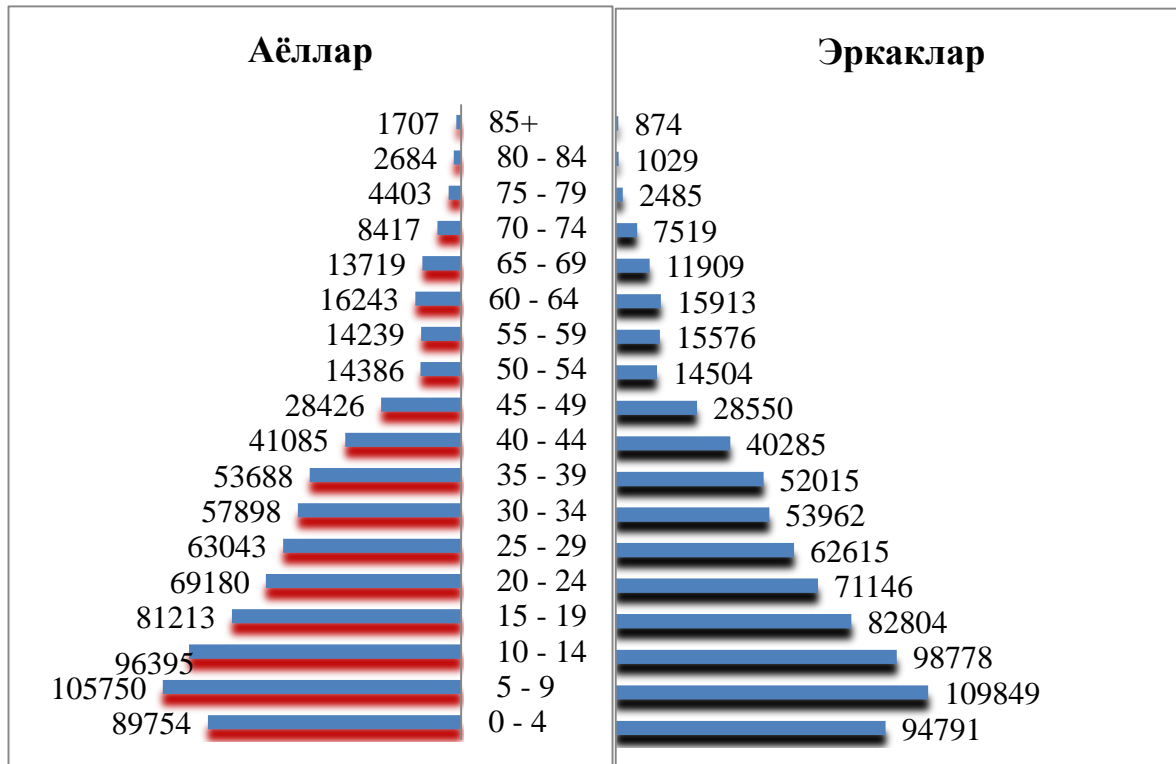

Diagramma Andijon viloyati statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida tayyorlandi

Andijon viloyati aholisi yosh-jins piramidasi (2018 yil)

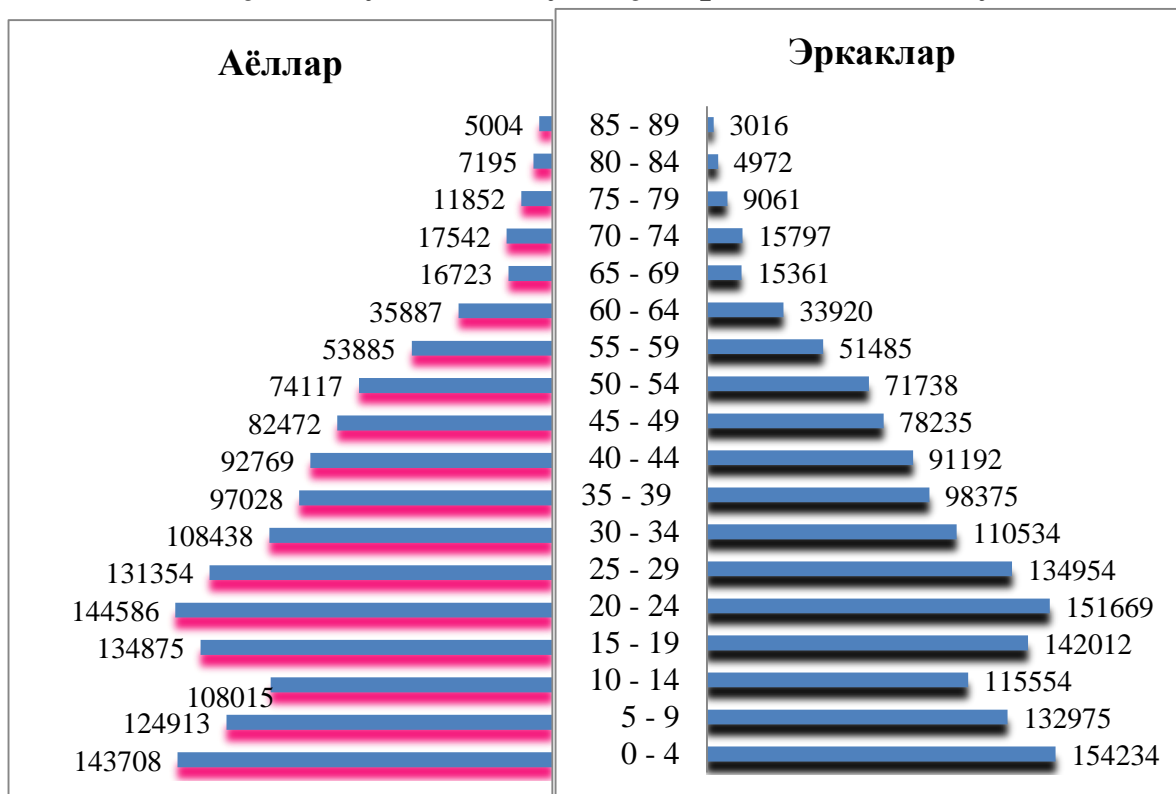

Diagramma Andijon viloyati statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida tayyorlandi

Tayanch atamalar: yosh-jins piramidalari, gorizontaal chiziqlar, aholi soni, aholi tarkibi, tug'ilish, o'lim, tabiiy o'sish, progressiv aholi yosh tarkibi, statsionar aholi tarkibi, regressiv aholi tarkibi

Nazorat savollari:

1. gorizontaal chiziqlar nima?
2. Aholi yosh-jins tarkibi qanday o'rganiladi?
3. Progressive, regressiv va statsionar aholi yosh tarkibini tushuntirib bering?

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

1. Anoxin A.A., Jitin D.V. Geografiya naseleniya s osnovami demografii: Uchebnoe posobie. – SPb. Izd-vo SPbGU, 2013. – 307 s.
2. Bo'rieva M.R., Tojjeva Z.N., Zokirov S.S. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. – T.: Tafakkur, 2011. – 159 b.

3. Корылов V.A. Geografiya naseleniya. Uchebnoe posobie. – M.: 1999. – 124 s.

Qo‘shimcha adabiyotlar

4. Karimov I.A. O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida xavsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. -Toshkent, 1997.
5. O‘zbekiston Davlat Statistika Departamentining 2010 yilga qadar chop etilgan respublika aholisining soni tabiiy o‘sishi, migratsiyasi va ijtimoiy taraqqiyotiga oid statistik yilnomalar.
6. O‘zbekistonda 1987, 1926, 1939, 1959,1970,1979, va 1989 yillarda o‘tkazilgan aholi ro‘yxati ma’lumotlari.
7. Abdurahmonov Q.X., Abduramanov X.X. Demografiya. O‘quv qollanma. - T.: Noshir nashriyoti. – 2011.
8. aholisi: Rivojlanish jarayonlari (o‘quv qo‘llanma). – T.: Fan, 2008. – 156 b.
9. Bo‘rieva M. R. O‘zbekistonda oila demografiyasi. – T.,Universitet, 1997.-157 b.
- 10.Tojiev Z.N. O‘zbekiston aholisi: o‘sishi va joylanishi (Monografiya). – T.: «Fan va texnologiya», 2010. – 276 b.
11. Tojiev Z.N. Statistikaning umumiy nazariyasi. – T., 2000.-58 b.
12. Tojiev Z.N. Iqtisodiy va demografik statistika. – T., 2002.-160 b.
13. Soliev A., Nazarov M. O‘zbekiston qishloqlari (Qishloq joylar geografiyasi). –T.: 2009.
14. 2014 World Population Data Sheet of the Population Reference Bureau.
- 15.“Aholi geografiyasi” fanidan o‘quv-uslubiy majmua.- 2013.
- 16.O‘zMU ichki tarmog‘i.

Elektron manbalar:

1. <http://www.demoscope.ru>.
2. <http://stat.uz>.
3. <http://ziyo.net>